

SPECIAL ISSUE – IV : JUNE – 2020

CHIEF EDITOR

Dr. Anil Dodewar

EDITORS

Prof. Akash Bele

EXECUTIVE EDITOR

Dr. Ishwar Wagh

PUBLISHED BY :

UPA Group Publication In Association with University Professors' Association. 38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

CORPORATE OFFICE:

38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Nagpur-24.

PUBLICATION :

The UPA Interdisciplinary e-journal is published Bi-annually.

© All Rights Reserved.

The views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of Journal or the body under whose auspices the journal is Published.

For downloading the Issue, Click the link given below

http://upa.org.in/ejournal_sp_iv

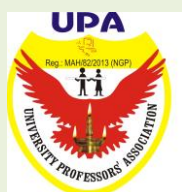
Visit : www.upa.org.in

Share your valuable feedback at

upanagpur@gmail.com

upajournal@gmail.com

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association With
Smt. Rajkamal Tidke Mahavidyalaya, Mouda
Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College

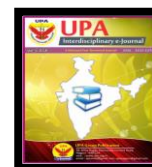
Khaparkheda

June-2020

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association with

Smt. Rajkamal Tidke Mahavidyalaya, Mouda

Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaparkheda

June-2020

Special Issue – IV

**(Social Science, Commerce, Science, Education, Law, Languages and
Computer Science)**

Editorial Board

Dr. Anil Dodewar

(Chief-Editor, UPA Interdisciplinary E-Journal)

Prof. Akash Bele

(Editor)

UPA Interdisciplinary e-journal

Dr. Ishwar Wagh

(Executive Editor)

UPA Interdisciplinary e-journal

ACKNOWLEDGEMENT

The editors have tried their level best to review the articles and tested out to impede the secretive literature. However, the authors of the respective research papers shall remain accountable for originality of the paper and rigorous thoughts contained therein. The Advisory Committee of the journal has provided their valuable guidance for the betterment of the issue. On behalf of the entire UPA team, I therefore thank and extend my sincere gratitude to each and every one for their contributions and suggestions offered for the welfare of the journal.

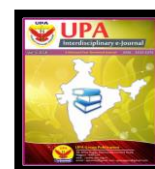
Chief Editor

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association with

Smt. Rajkamal Tidke Mahavidyalaya, Mouda
Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaparkheda

Advisory Board

Dr. Devendra Bhongade Principal Jivanvikas Mahavidyalaya Devgram, Dist. Nagpur	Dr. Abhay Bhakte Principal S. R. B. T. College Mouda
Dr. R. G. Tale Principal B. S. W. A. & C. College Khaparkheda	Dr. Sahebrao Chavan Officiating Principal G. S. College of Commerce Wardha
Dr. Gopal Zade Head, Dept. of Commerce S. R. B. T College Mouda	Mrs. Sangita Chore Librarian B. S. W. A & C College Khaparkheda

Peer Review Committee

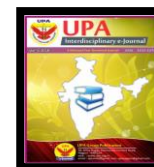
Dr. Anup Gumble Dept. of English Arts, Commerce & Science College Arvi	Dr. Yogesh Sarode Dept. of English Jivanvikas Mahavidyalaya Devgram
Dr. Atul Naik S. R. B. T. College Mouda	Dr. Sandya Wankhede S. R. B. T. College Mouda
Dr. Rajendra Raut B. S. W. A. & C. College Mouda	Dr. Prakesh Neulkar S. C. A. & C. College Butibori
Dr. Ganesh Maywade Sant Gadge Maharaj Mahavidyalaya Hingna, Nagpur	H. L. Kharbikar ICAR Nagpur

Note : All research papers have been reviewed by the peer-review committee to check the plagiarism. However, the views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of the Journal or the body under whose auspices the journal is published. Hence, the authors themselves shall be responsible for the originality of papers and thoughts contained therein.

UPA National Peer-Reviewed Interdisciplinary e-Journal

Published By
UPA Group Publication
In Association with

Smt. Rajkamal Tidke Mahavidyalaya, Mouda
Bar. Sheshrao Wankhede Arts & Commerce College, Khaparkheda

SPECIAL ISSUE – IV : 2020

Sr.	Name of Authors	Title
1	Mrunal Khobragade Shri Bhausahab Vartak College, Borivali, Mumbai	Declining GDP Growth Rate and Employment in The Wake of COVID-19, and fiscal stimulation
2	Prof. Gopal Eknath Ghumatkar Prof. Pratiksha Narayan Tikar IDOL, University of Mumbai, Mumbai	COVID-19 & Disguised Unemployment
3	Dr. Pravin M. Chandragiriwar Bhawabhuti Mahavidyalaya, Amgaon	COVID-19 virus impact on Agricultural Economy fields
4	Mr. Umesh S. Kurhade Smt. Shakuntalabai Dhabekar Mahavidhyalaya, Karanja Dist. Washim.	Empowerment of Tribal Women: Indian Aspect
5	Dr. Mahesh C. Dabre Smt. L. R. T. College of Commerce, Akola	Stress Release Management in COVID Crises of Different Age Group Citizens of Akola District
6	Dr. Rajendra B. Kapse Ashok Moharkar Arts And Commerce Collage, Adyal, Dist : Bhandara.	The Impact of COVID-19 on Stock Market
7	Dr, Suresh Bhagwat Dr, M. W. P. W. S. Collage, Nagpur.	Impact of Retails Industry sector in Covid-19
8	H. L. Kharbikar C. Radhika N.G. Patil M.L. Roy Pratibha Joshi Vaishali Bokde Ishwar Wagh	Covid-19 Pandemic and National Lockdown: Socio Economic Impacts and Suggestive Measures for Agribusiness Sector in India
9	Dr. Sonali Tambuskar R. S. Mundle Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur	Impact of COVID-19 on Indian Exports and Current Indian Economy
10	Dinkar B. Taywade Nutan Adarsh Mahavidyalaya, Umred Dr. Dhananjay W. Deote Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya, Mohpa	Disaster management in Libraries and Information Centers:
11	Dr. Dilip Keshawrao Barsagade Fule-Ambedkar College of Social Work, Gadchiroli	Impact of Covid-19 on circular migrant worker in Indian
12	Mrs. Shilpa Abhay Bhakte Janta Highschool, Mouda	Online Education: Advantages & Disadvantages
13	Vaishali Bokde-Kharbikar H.L. Kharbikar Ishwar Wagh M.L. Roy Pratibha Joshi R.K. Rai	Corona Pandemic and Education Sector in India: Socio Economic Consequences and Suggestive Measures

14	Dr. Sangita Rajendra Chore	Problems and Challenges Faced by Online Teachers
15	Dr. Prabhakar G. Motghare Bar Sheshrao Wankhede College of Arts and Commerce, Khaperkheda	Effect in Post Covid-19 on Unemployment of various sector in India
16	Dr. Atul P. Naik Srimati, Rajkamal Baburao Tidke. Collage, Mouda.	Stress Management Of Covide-19 on Government Workers, Health Workers and Education Sector
17	Dr. Mithila B Wakhare R.S.Mundle Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur	Online Education: Advantages and Disadvantages
18	Ashok S. Khobaragade Arts and Commerce Night College, Nagpur	Online Education : Advantages and Disadvantages
19	Dr. Amit Pande	Impact of Digital Media in Education sector on Covid-19
20	Dr. Prashant S. Dafar, Smt. Rajkamal Baburao Tidke Mahavidyalaya, Mouda Dist.Nagpur.	Psycho-Socio Impact of Corona Virus (COVID 19)
21	Dr. Vijay R. Bagde H.B.T Arts & Commerce College, Nagpur	A Study of Online Education : Advantage and Disadvantage
22	Dr. Virendra Y. Admane H.B.T. Art and Commerce Collage, Nagpur.	Corona Virus Pandemic – Way of social change In Life
23	Dr. Swarnlata Warke Dhanwate National College, Nagpur	Impact on Indian Agriculture after covid 19
24	Dr. Gopal Zade Smt, Rajkamal Baburao Tidke. Collage, Mouda.	Impact of Covid-19 on Workers of Production, Manufacturing, Construction, and related Service sector.
25	Dr. P.L. Neulkar SA&CC Butibori Nagpur-441108	A Study of impact of COVID-19 on Education Sector
26	Dr. Kishor Harish Dhote Dhanwate National College, Nagpur	Impact on the Indian Economy after Covid – 19 (our Indian economy perspective)
27	Dr. Liladhar D. Kharpuriye Bar. Sheshrao Wankhede Mahavidyalaya, Mohpa	Employment after Covid-19 in India
28	Dr. Manda Mohod P. Thote College of social work, Nagpur	Impact Of COVID-19 On Export, Economic Growth and Youth Employment
29	Prof. Dr. Narendra L. Gadge Smt. Rajkamal Babaurao Tidke Mahavidyalaya, Mouda Dist. Nagpur	Increasing Water Crisis during Covid-19
30	Prof. Vijay Janrao Pathak Shri. Niketan Arts and Commerce College, Reshimbagh, Nagpur	Online Education : Advantages & Disadvantages
31	Dr. Abhay Bhakte Smt. R.B. Tidke College, Mouda	Problem Of Employment In India Due To COVID-19
32	Dr. Suhasinee.H.Randhir KDK College of Engineering, Nagpur.	Online Learning – The Changing Face of Traditional Classroom
33	Dr. Sandhya Wankhede SRBT Mahavidyalaya, Mouda, Dist. Nagpur	Impact of COVID-19 on MSME sector In India
34	Dr. Nabha Kamble Jawaharlala NehARU Arts, Commerce and Science College, Wadi, Nagpur	Impact of COVID-19 on Indian Agriculture Sector
35	Dr. Yagya Singh Rajkumar Kewalramani Kanya Mahavidyalaya, Nagpur	The CORONA war of India
36	डॉ. अनिता रणधीर श्री शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, राजुरा (चंद्रपूर)	ऑनलाईन शिक्षण – फायदे आणि तोटे

37	डॉ. मंजुषा राजेंद्र ठाकरे अण्णासा साहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर	कोविड-१९ महामारी आणि मजुरांशिवाय पंगु झालेले उद्योगक्षेत्रे
38	डॉ. संगीता कृष्णराव उमाळे बॅ. शोषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा (नागपूर)	ऑनलाईन शिक्षणाचा फायदा व तोटा
39	डॉ. विशाल मालेकर प्रभाकरराव मामुलकर महाविद्यालय, कोरपना (चंद्रपूर)	कोविड-१९ चा भारताच्या आर्थिक विकासावर आणि रोजगारावरील परिणाम
40	प्रा. आर. बी. शेंडे लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा	पर्यावरणस्नेही समग्र आरोग्य धनसंपदा
41	डॉ. सुनंदा देशपांडे समर्थ महाविद्यालय, लाखनी	कोविड-१९ च्या स्थलांतरित कामगारावर परिणाम
42	प्रा. सुलभा स. वागदे शरदचंद्र कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय बुटीबोरी	कोविड-१९ : स्थलांतरित श्रमिक आणि अर्थव्यवस्था
43	डॉ. तात्याजी गोडाम नेवजाबाई हितकारिणी महाविद्यालय, ब्रम्हपुरी	कोविड-१९ च्या प्रकोपाचा बँकिंग क्षेत्रावर परिणाम तथा येस बँकेचे पुनरुज्जीवन
44	डॉ. अनिता महावादीवार भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर	कोविड-१९ चा कृषिक्षेत्रावर होणारा परिणाम
45	प्रा. सतीश जाधव न. प. शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड	कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम
46	प्रा. डॉ. राजू ढबाले अशोक मोहरकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अड्याळ (भंडारा)	कोविड-१९ चा भारतात रोजगारावर होणारे परिणाम अभ्यासणे
47	डॉ. प्रीती काळे डॉ. प्रणया पाटील महिला महाविद्यालय, नागपूर	भारत, कोविड-१९ आणि बदलत चाललेली आर्थिक दैनंदिन जीवनशैली
48	डॉ. राजू अंबाडकर आर. बी. व्यास कला व वाणिज्य महाविद्यालय, कोंढाळी	कोरोना व्हायरसचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
49	प्रा. जगदीश वाटमोडे संताजी महाविद्यालय, नागपूर	कोविड-१९ चा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम
50	डॉ. ईश्वर वाघ श्रीमती राजकमल बाबुराव तिडके महाविद्यालय, मौदा (नागपूर) प्राचार्य डॉ. आर. जी. टाले बॅ. शोषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापरखेडा (नागपूर)	“Corona virus (COVID-19) चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव, विश्लेषणात्मक अध्ययन
51	डॉ. दिलीप चव्हाण एस. आर. बी. टी. महाविद्यालय, मौदा (नागपूर)	कोरोना-१९ आणि समाजमनावर झालेला परिणाम
52	प्रा. डॉ. सुनील बोरकर श्रीमती राजकमल बाबुराव तिडके महाविद्यालय, मौदा (नागपूर)	कोरोना-१९ आणि आत्मनिर्भर भारताची संकल्पना (स्वदेशी)
53	डॉ. चुन्नीलाल साखारवाडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पेट्रोल पंप (जवाहरनगर)	कोरोना-१९ चा भारतीय उद्योग व अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
54	प्रा. डॉ. मुकुंदा मेश्राम श्रीमती राजकमल बाबुराव तिडके महाविद्यालय, मौदा (नागपूर)	कोरोना प्रादुर्भावातून भारतीय अर्थव्यवस्थेची उभारी
55	सुनील घुगल तायवाडे कॉलेज, कोरडी (नागपूर)	कोरोना (कोविड-१९) चा मानवी आरोग्य व भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम
56	डॉ. महेंद्र गावडे नारायणराव काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज, कारंजा (घा.) (वर्धा)	कोरोना विषाणूच्या महामारीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम
57	प्रा डॉ जे एस हटवार आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज नागपूर	ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे आणि तोटे

Corona Virus (COVID-19) चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव विश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ. ईश्वर जणार्धन वाघ

अर्थशास्त्र विभाग

श्रीमती राजकमल बाबुराव तिडके

महाविद्यालय ए मौदा, जि. नागपूर

Email: ishwarwagh714@gmail.com

प्राचार्य डॉ. आर.जी. टाले

अर्थशास्त्र विभाग

बॅरी. शेषराव वानखेडे आर्ट्स-कामर्स

महाविद्यालय, खापरखेडा, जि. नागपूर

Email: ramkrishnatale.gr8@gmail.com

प्रस्तावना : कोरोना व्हायरस (ब्रअपक.19) ही 200 वर्षातील एक विनाशकारी एक घटना आहे. कदाचित मानवाने स्वप्नात सुध्दा अशा घटनेची कल्पना केली नसेल. संपूर्ण जग बुडणार, पृथ्वी नष्ट होणार असे नेहमी म्हटले जायचे कदाचित हिच घटना असावी असे आज वाटायला लागले. या घटनेने संपूर्ण जगाला जगण्याचा एक वेगळा मार्ग दर्शविला आहे. मी लहान असतांना कुणीतरी सांगितल की पृथ्वीवर धुमकेतू पडणार व पृथ्वी नष्ट होणार त्यानंतर अचानकपणे अर्थव्यवस्थेचा विकासाचा वेग वाढला कारण लोकांच्या खरेदी शक्तीत भर पडली.

परंतु सध्या घडलेली घटना हे एक आश्चर्य आहे. कोरोना व्हायरस या रोगाचा उद्रेक चीनच्या हुबेईची राजधानी वुहानमध्ये प्रथम ओळखला गेला व त्सुनामीच्या वेगाने 200 देशामध्ये पसरला तेव्हापासून जागतिक व्यापार संघटनेने (१६) 11 तारखेला सर्व जगभर असलेला म्हणून ओळखले. मार्च 2020 मध्ये या साथीचा रोगाचा भारतावर परिणाम झाला. कोरोनाव्हायरसच्या प्रभावामुळे हसतीखेळती अर्थव्यवस्था विस्कळीत झाली जणू काही आकाशातला तारा पृथ्वीवर आदळ्याचा भास झाला. अचानकपणे जगरूपी चालती गाडी बंद पडली श्वास थांबला मेंदुने काम करणे बंद केले यामध्ये विज्ञान हरले आणि अध्यात्मही हरले.

जेव्हा भारतीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 24 तारखेला मध्यरात्री लॉकडाऊन घोषित केले तसेच संपूर्ण भारत एका अंधाररूपी कोठडीत बंद झाला. परंतु दुसऱ्याच दिवशी संपूर्ण देशात अफरातफरीची परिस्थिती निर्माण झाली. सर्वीकडे आकडने, हाहाकार माजला कित्येक लोक मृत्युमुखी पडले जणू अश्रुचा महासागर फुटला. त्यात वृद्ध, माता, बालके यांचा बळी गेला. हे चित्र डोळ्यांनी बघतांना मन आणि शरीर यांचा संपर्क तुटल्यासारखे वाटू लागले यामुळे मानवाला या जगात स्वतःची किंमत समजली.

ब्रअपक.19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव :

अनिश्चितता आणि मागणीची कमतरता यामुळे शेअर बाजार कोसळले, उद्योग ठप्प झाले कोव्हीड-19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर फार मोठा परिणाम होईल मुलभूत अर्थव्यवस्थेची पूर्णप्राप्ती धीमी होईल व अर्थव्यवस्था आपल्या जागेवर येण्यास दोन वर्षांचा कालावधी लागेल. कोरोना व्हायरस भारतीय अर्थव्यवस्था कोलमडू शकते कारण संपूर्ण अर्थव्यवस्था लॉकडाऊन झाल्यामुळे चलनाचा प्रवाहच बंद झाला विकासाचा वेग हा नगण्यावर आला. संपूर्ण जगात मंदी आल्यामुळे भारताची यापासून सुटका नसेल कारण अगोदरच भारतीय अर्थव्यवस्था आजारी आहे या कोव्हीड-19 च्या प्रभावामुळे शेती, उद्योग व सेवा तिन्ही क्षेत्राची आर्थिक प्रगती ठासळली आणि कोव्हीड-19 भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी दुर्भाग्याची जननी ठरली.

परंतु या कोव्हीड-19 मधील संपूर्ण परिस्थितीत एक आशेचा किरण आढळला की जर भारतीय अर्थव्यवस्थेवर 'माझा देश माझ्या वस्तु' हा दृष्टीकोन रूजविणे, स्टॉर्ट अप इंडिया यावर भर दिला, तर भारत आत्मनिर्भर बनू शकतो यासाठी सरकारने अर्थव्यवस्था आणि सुखाच्या पुर्नप्राप्तीसाठी पाठबळ देण्यासाठी ठोस योजना ठेवल्या पाहिजेत.

परंतु या सर्व पळापळीच्या परिस्थितीत निसर्ग, पर्यावरण, वनस्पती, पशु, पक्षी, हवा, पाणी यावर शांतरूपी मऊ मखमलीची जणु काही चादरच पसरवली आहे असे वाटू लागले. काही दिवसातच पर्यावरणाचे संकलन निर्माण झाले. ओझेन छिद्राचा धोका टळला स्वच्छ आणि सुंदर पृथ्वीचे दर्शन झाले. कदाचित या पृथ्वीला स्वच्छ व सुंदर ठेवण्यासाठी महिण्यातून एक दिवस जगाने लॉकडाऊन करावे ही एक दिशा प्राप्त झाली.

काळाच्या ओघात आम्ही जुन्या गोष्टी, जुनी नातेसंबंध, भावना, वरिष्ठाचा आदर, जुणे खेळ (विटीदांडू), लगोरी, लपाछूपी, डाबडूबली, मुली असेल तर लंगडी, कबड्डी, खोखो, धावणी यासारख्या खेळांमध्ये विद्यार्थी रममाण असायचे. छोटी मुले बिदांस्तपणे खेळायची व त्यामुळे त्यांचे आरोग्य सुदृढ राहायचे. काळाच्या ओघात विज्ञानाने प्रगती केली पिढीने माणुसकी गमावली पैसा कमविण्याच्या नादामध्ये आनंदाची झोळी रिकामी झाली.

परंतु कोरोना व्हायरस-19 च्या प्रभावामुळे 'जुन ते सोन' या भावनेने जगण्याची एक उमेद निर्माण झाली प्रत्येक दिवशी एक नविन आशेचा किरण घेऊन पुढचा प्रवास करण्याचे धाडस प्रत्येक जगाने निर्माण करणे कारण या उमेदीमधुनच नवीन भारताची निर्माती होणार आहे. भारतातील प्रत्येक व्यक्तिये नवीन उद्योगामध्ये स्वतःची भागीदारी कशी निर्माण होईल उद्योगाच्या माध्यमातून मी शेअर बाजारात प्रवेश कसा करेल भांडवलाचे व्यवस्थापन, नियोजन, गुंतवणुक कशी करावयाची याकडे नवीन पिढीने दुर्लक्ष करता कामा नये.

अशापध्दतीने एक नविन उमेद घेऊन जर भारतीयानी (कृषी, उद्योग व सेवा क्षेत्र) कार्य सुरु केले तर कदाचित जगात एक वेगळा भारत पाहायला मिळेल चीन आणि अमेरिकासारख्या अर्थव्यवस्थेला टक्कर देण्याची क्षमता निर्माण होईल फक्त गरज आहे शासनाने तातडीने उपाययोजना करण्याची असा माझा न वाकणारा, न झुकणारा आणि न मोडणारा सशक्त भारत जगामध्ये एक मिसाल बनेल युवा, दुवा आणि शिवा एकत्र आले तर उज्वल, स्वच्छ, सुंदर व आत्मनिर्भर असा भारत देश जगाच्या अर्थकारणात त्सुनामीच्या वेगाने वर गेलेला दिसेल.

उद्योग व शेतकरी यातील प्रभाव :

सर्वसाधारणपणे उद्योगात कोरोना विषाणूचा प्रभाव होता बऱ्याच उद्योगांनी आपल्या कर्मचाऱ्यांना काढून टाकले. विमान सेवा बंद झाली हळूहळू रेल्वे सेवा बंद झाली उत्पादन हा अर्थव्यवस्थेचा कणा असतो. लॉकडाऊनमुळे उत्पादनाची प्रक्रिया बंद होऊन जीवनावश्यक वस्तुच्या पुरवठ्यावर परिणाम झाला. यात शेवटी सर्वसाधारण समाज भरडला गेला अनेक शेतकऱ्यांचा माल घरीच पडून राहिला. फुले, फळे, भाजीपाला मात्र शेतामध्येच वाया गेला. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान झाले. या शेतकऱ्यांना गंभीर पणे उभे करण्यासाठी रिझर्व्ह बँक व सरकारला विशिष्ट व ठोस पाऊले उचलण्याची गरज आहे शेतकऱ्यांच्या हातात पैसा कसा येईल त्याला नवीन पिक घेण्यासाठी हातात पैसा कसा येईल व त्याला नविन पिक घेण्यासाठी चालना कशी मिळेल या दिशेने पावले उचलण्याची गरज आहे. याशिवाय शेतमालावरील प्रक्रिया उद्योगसुध्दा डबघाईस आले. त्यामुळे त्यांनाही प्रवाहामध्ये आणण्याचे आव्हान सरकारपुढे आहे.

या सर्वांमध्ये एक महत्वाचा सामाजिक परिणाम झाला की, लोकांमध्ये जागरूकता व माणुसकीचा गंध निर्माण झाला. त्यामुळे सामाजिक ऋणानुबंध निर्माण झाले आपली समाजव्यवस्था जर टिकवायची असेल तर कोवीड-19 या घटनेपासून बोध घेऊन आपली विचारसरणी व वर्तवणूक बदलणे गरजेचे आहे.

कोवीड-19 चा शिक्षण क्षेत्रावरील प्रभाव :

इतर क्षेत्रांप्रमाणेच कोवीड-19 चा जागतिक शिक्षणक्षेत्रावर फार वाईट परिणाम झाला आहे. प्राथमिक शिक्षणापासून तर उच्च शिक्षणापर्यंत सर्वच क्षेत्र कोवीड-19 च्या महामारीमुळे प्रभावित झाले आहे. विद्यार्थी व शिक्षक यांचे जणू नातेच तुटले आहे. यामध्ये अनेक प्रकारच्या परिक्षा रद्द करण्यात आल्या त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा शिक्षणाविषयीचा उत्साह कमी झाला भारतासारख्या देशानी त्यातुन सावरण्यासाठी ऑनलाईन शिक्षणप्रणाली राबविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याला पूर्णतः यश आले नाही. कारण आपल्याकडे शाळा किंवा महाविद्यालयामध्ये पूर्णतः सोयी सुविधा असल्याचे दिसत नाही. विद्यार्थी शाळेमध्ये येत नसल्यामुळे संस्थापकांनी त्या शाळेमध्ये असणारे

शिक्षक यांचे पगार थांबविले त्यामुळे कोवीड-19 चा प्रभाव कर्मचाऱ्यांच्या पगारावर सुध्दा झाला. त्यामुळे समाजामध्ये एक प्रकारची नकारात्मक वातावरणाची निर्मिती झाली. एकंदरीत कोवीड-19 च्या प्रभावामुळे केजी-1 ते क्युजी हे पूर्ण शिक्षणक्षेत्र प्रभावित झाले आहे. हा प्रभाव थांबविण्यासाठी शासन व तज्ञमंडळी मोठ्या प्रमाणावर प्रामाणिक प्रयत्न करित आहे.

कोवीड-19 चा श्रमिकावरील प्रभाव :

स्वातंत्र्यानंतरच्या इतिहासात कोवीड-19 अशाप्रकारची घटना ही प्रथमच घडली आहे. आज संपूर्ण देशभरात श्रमिकांचे एक जाळे निर्माण झाले कोट्यावधी लोक ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे स्थलांतरीत झाले कारण तर आपल्याला रोजगार मिळेल व आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाहाचा प्रश्न सुटेल. सध्या शहराचा विकास झाला त्यामध्ये श्रमिकांचे मोठे योगदान आहे. देशातील रस्ते महामार्ग, लोहमार्ग यांचे जाळे विणण्यात श्रमिकांचे कार्य आहे. परंतु कोवीड-19 प्रभावामुळे त्यांच्या हातचा रोजगार गेला. त्यामुळे हे श्रमिक आपल्या स्थायी घराकडे वळले. सर्व श्रमिक आपल्या परतीचा प्रवास करतांना त्यांचे अनेक छळ झाले कुणाला साधने मिळाली नाही, कुणाला अन्न मिळाले नाही त्यामुळे उपाशीपोटी हजारो किलोमिटरचा प्रवास केला. त्यांनी आता करायचे काय? आपले पोट कसे भरायचे आपला परिवार कसा चालवायचा हा गंभीर प्रश्न समोर उभा आहे.

श्रमिकाचा रोजगार गेल्यामुळे व हाताला काम नसल्यामुळे त्यांच्या व परिवाराच्या जिवनमानावर नकारात्मक प्रभाव पडला आहे. त्यामुळे त्यांना आज शासनाच्या मदतीची अत्यंत गरज आहे.

कोवीड-19 महामारीचा आरोग्यावरील परिणाम :

कोवीड-19 ही एक जागतिक महामारीची समस्या आहे या महामारीचा लोकांच्या आरोग्यावर अत्यंत विपरित परिणाम झाला आहे. यात कित्येक लोकांना आपले प्राण गमवावे लागले कित्येक जणांना मानसिक विकृती आली त्यामुळे अर्थव्यवस्थेची व राजकीय व्यवस्थेची घडी विस्कळीत झाली. या सर्व घडामोडीमुळे सामाजिक अंतर पाळणे अत्यंत आवश्यक झाले. कोवीड-19 या महामारीमुळे संपूर्ण जगाचे फार मोठे नुकसान झाले. या महामारीचा संपूर्ण मानवजातीवर नकारात्मक परिणाम झाला. जनमानसाने जीवनमान विस्कळीत झाले यामध्ये देशातला प्रत्येक नागरिक आपल्या पध्दतीने या समस्येचा सामना करू लागले. परंतु कोवीड-19 मधील संपूर्ण परिस्थितीत एक आशेचा किरण आढळला की, भारतीय नागरिकाने 'माझा देश माझ्या वस्तू' हा दृष्टीकोन रूजविला सर्वांनी देशी वस्तु वापरल्याच्या संदर्भात घोषणा दिल्या. स्टॉर्ट अप ह्यासारख्या उद्योगाचा वापर करून आत्मनिर्भर बनण्याचा

प्रयत्न केला. यामध्ये संपूर्ण समाजाचे आरोग्य चांगल्या प्रकारचे रहावे मृत्युचे प्रमाण कमी असावे यासाठी भारतात शर्तीचे प्रयत्न सुरु आहे.

भारतात आरोग्याच्या बाबतीत कोवीड-19 मुळे जेष्ठ वर्ग जास्त प्रभावित झाला त्यामुळे आपल्याला जेष्ठांना किंवा वृद्ध वर्गांना योग्य प्रकारे सांभाळण्याची गरज आहे. त्यासाठी आम्ही सर्वानी प्रामाणिकपणे सर्व नियमाने पालन करणे आवश्यक आहे.

कोवीड-19 चा पर्यावरणावरील प्रभाव :

कोवीड-19 च्या प्रभावामुळे देशाचे अर्थचक्र थांबले, सामाजिक व्यवस्था विस्कळीत झाली, राजकीय व्यवस्था कोलमडली, मानसिक संतुलन टासळले, देशाच्या सिमा सिल झाल्यामुळे माणुसकी व आपूलकी याचा अस्त झाल्यासारखे वाटले परंतु या सर्व परिस्थितीत निसर्ग, पर्यावरण, वनस्पती, पशु, पक्षी, हवा, पाणी यावर मऊ, मखमलीची जणूकाही चादर पसरवली आहे. असे वाटू लागले काही दिवसातच पर्यावरणाचे संतुलन साधले गेले. ओझोन छिद्राचा धोका टळला. स्वच्छ व सुंदर पृथ्वीचे दर्शन घडले. कदाचित या पार्श्वभूमीवर सुंदर व स्वच्छ ठेवण्यासाठी महिण्यातून एक दिवस जगाने लॉकडाऊन करावा अशी एक दिशा दिसून आली परंतु कोवीड-19 च्या प्रभावामुळे जुन ते सोन या भावनेने जगण्याची एक उमेद निर्माण झाली. प्रत्येक दिवशी एक नविन आशेचा किरण घेऊन पुढचा प्रवास करतांना प्रत्येक नागरिकाने धाडस निर्माण करणे आवश्यक आहे. एकंदरीत कोवीड-19 च्या महामारीमुळे पर्यावरण यंत्रनेवर अनुकूल परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. शेती व उद्योग यांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात फार मोठे योगदान आहे. याशिवाय श्रमिक, कर्मचारी हा अर्थव्यवस्थेचे आधारस्तंभ आहे. याशिवाय शिक्षणक्षेत्र, पर्यावरण, उद्योग, सेवाक्षेत्र, शेतीक्षेत्र यांचे विकासात फार मोठे योगदान आहे. कोवीड-19 च्या प्रभावामुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्था प्रभावित झाली तेव्हा या अर्थव्यवस्थेची योग्य घडी बसविण्यासाठी सर्वानी प्रामाणिक प्रयत्न कराव्याची गरज आहे.

‘शेवटी असे म्हणावे लागते की,

कोवीड-19 चे निर्मूलन त्यासाठी वर्तनात परिवर्तन

करावे माणुसकीचे जतन सलामत राहिल प्रायकाचे मन

हे वतन, हे वतन, हे वतन’

संदर्भसूची

१. लोकमत, दैनिक वृत्तपत्र दिनांक ९ आणि २५ मे २०२० यामधील प्रकाशित लेख
२. <https://mpira.ab.uni.muenchen.de/100530/mppa>
३. Singh_is, agricultural in the time of covid-19, the hindu business-2020
४. World bank, employment in agricultural estimate 2020
५. Sing, A (2015) challenges in Indian education sector international journal of advanced research communication management, sept.2015.
६. www.indiaeducation.com
७. [Economicstimes. Indiatimes.com](http://Economicstimes.Indiatimes.com)
८. www.indiatoday.in
९. <https://taxguru.in/finace/impact-covid-19-indianeconomy.html>